

Současný stav kriminality v České republice

ALENA MAREŠOVÁ
MIROSLAV SCHEINOST*

Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha

The Current State of Delinquency in the Czech Republic

Abstract: The article examines the state and development of delinquency in the Czech Republic, and is based upon data from police statistics and other sources during the three year period 1990-1993. It identifies changes in the structure of delinquency and its significant increase, which has only now started to slow down. The principle increase has been in the number of property crimes, but the number of successfully investigated crimes has declined. A considerable latency can be assumed upon the basis of an international comparative victimisation survey which was carried out in 1992. This survey found that every fourth citizen in the CSFR sample became the victim of one of the investigated crimes in 1991, while approximately only one third of crimes were reported to the police. The causes of the sharp increase in criminality after 1989 can be identified in the social consciousness and value system.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 2: 167-178)

Zákon regresivních úspěchů:

„Loni to bylo lepší.“

A. Bloch: Murphyho zákon

Základními zdroji informací o kriminalitě v České republice jsou statistiky a analýzy trestně právních institucí: policie, státního zastupitelství a ministerstva spravedlnosti. Některé další instituce zpracovávají informace jen o určitých kategoriích pachatelů, např. ministerstvo práce a sociálních věcí o kriminalitě dětí a mladistvých, vězeňská služba o vězněných obviněných a odsouzených.

Obdobně jako v zahraničí, jsou i u nás nejčastěji zveřejňovány a analyticky zpracovávány statistiky policejní, které sice obsahují nejvíce informací jak o konkrétním trestném činu, tak i pachateli, ale bez bližšího vzhledu do způsobu jejich sběru a zpracování může jejich interpretace vést k zavádějícím závěrům. Tam, kde policejní statistiky uvádějí údaje o pachatelích, jsou to jen údaje o osobách podezřelých ze spáchání trestného činu, a to jen policií známých. V současné době to jsou údaje o výrazně menší části skutečných pachatelů trestných činů, jelikož objasněnost u policií evidované kriminality činila v roce 1993 32 %, tj. jen zhruba u třetiny evidovaných trestných činů byl znám pachatel a údaje o pachatelích zbývajících dvou třetin trestných činů jsou nedostupné.

Policie sbírá a zpracovává zvláště údaje o trestném činu (tj. o všech evidovaných trestných činech) a zvláště o známém pachateli (tj. konkrétní osobě stíhané pro podezření

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Alena Marešová, resp. PhDr. Miroslav Scheinost, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, náměstí Hrdinů 1300, 140 65 Praha 4.

ze spáchání trestného činu). Tam, kde není pachatel znám, je zhotoven a následně zpracováván jen formulář o trestném činu. To, zda osoby označené policií jako pachatelé trestných činů jsou skutečnými pachateli, rozhoduje až trestní soud.

Aktuální trendy

V roce 1993 zaevidovala Česká policie 398 505 trestných činů a stíhala a vyšetřovala 106 874 pachatelů. Počet evidovaných trestných činů se oproti roku 1992 zvýšil o zhruba 53 000 trestných činů a počet stíhaných pachatelů o asi 14 000. Tento nárůst je zhruba totožný s nárůstem v roce 1992 oproti roku 1991 (ten činil 52 000 u trestných činů a 11 000 u stíhaných pachatelů), což v porovnání s nárůstem počtu policií evidovaných (zjištěných) trestných činů v roce 1991 oproti roku 1990 (66 000) a v roce 1990 oproti roku 1989 (100 000) je statisticky prokazatelným zvolněním procesu kriminalizace naší společnosti. Nakolik je tento jev předzvěstí případné stabilizace úrovně kriminality lze zatím jen těžko odhadnout.

V České republice, stejně jako v ostatních postkomunistických zemích, období společenské přestavby doprovází nebývalý nárůst kriminality. Součástí všedního života našich občanů se stává obava o život a zdraví vlastní i svých blízkých a především o movitý majetek. Ve veřejném mínění je hodnocení roku 1990 spjato především s amnestií prezidenta republiky, jejímž následkem bylo jednorázově jen z vězení ČR propuštěno zhruba 13 000 delikventů a proti četným dalším bylo zastaveno trestní stíhání. V téže roce byl zaznamenán mimořádný nárůst počtu kriminálních trestných činů oproti předcházejícímu roku 1989, a to o 70 %. Vzájemné souvislosti mezi těmito jevy sice existují, ale další léta a srovnání s vývojem v jiných postkomunistických státech, kde se amnestie týkala jen menšího okruhu osob, prokázaly, že amnestie zdaleka nebyla tím základním a jediným spouštěcím mechanismem rozmachu kriminality v Čechách a na Moravě.

V roce 1990 došlo též k podstatným změnám v trestním zákonodárství. Některé skutkové podstaty trestných činů byly zrušeny a z trestního zákona vypuštěny (mimo četných změn v I. hlavě zvláštní části trestního zákona byl zrušen např. trestný čin přiznivnictví). Dále byl zrušen zákon o přečinech, které byly dříve zahrnovány do policejní kriminální statistiky. Jen menší část skutkových podstat přečinů se stala součástí trestných činů v novelizovaném trestním zákoně, tj. zůstala součástí kriminální statistiky.

Strmý růst počtu policií evidovaných trestných činů zahájený v roce 1990 dosud neustal, jen se v roce 1993 trochu zpomalil. Ve srovnání s rokem 1989, který je posledním rokem více než dvacetiletého období relativně stejné úrovně kriminality v ČR kolísající mezi 100 000 až 120 000 evidovaných trestných činů a přečinů ročně (průměrná objasněnost činila 84 % ze všech ročně evidovaných trestných činů), je počet kriminálních skutků v roce 1993 více než trojnásobný (v roce 1989 bylo policií evidováno 120 768 trestných činů a přečinů, v roce 1993 398 505 trestných činů s průměrnou objasněností 32 %). Nutno však podotknout, že v roce 1993 je počet objasněných trestných činů v ČR, v časové řadě posledních dvaceti let, nejvyšší.

Růst kriminality od roku 1990 je doprovázen jednak růstem tzv. latentní kriminality (tj. trestné činnosti nezjištěné, nebo z různých důvodů policií neohlášené), přičemž část kriminalistů na základě osobních zkušeností odhaduje její nárůst, ve stejném období, ve kterém došlo k nárůstu evidované kriminality, jako několikanásobný, jednak

růstem počtu věci (trestných činů), v nichž nebyl zjištěn pachatel, a trestní řízení muselo být z tohoto důvodu přerušeno.

V celé republice není pachatel znám u 82 % policií evidovaných krádeží. Mimo krádeže, policií označované jako „prosté“, je v roce 1993 nejnižší objasněnost (pod 20 %) u krádeží vloupáním, loupeží (cca 40 %), požárů a výbuchů. Naopak objasněnost ostatních trestných činů, především vražd a závažných násilných trestných činů, i když i zde dochází k poklesu objasněnosti, ve srovnání s mnohými evropskými státy zůstává stále dosti vysoká.

Z uvedeného vyplývá, že pokles objasněnosti je zapříčiněn především enormním růstem podílu majetkové kriminality na trestné činnosti, jejíž objasněnost i dříve patřila k nejnižším (vloupání do státních i soukromých objektů s menší škodou, krádeží na ulicích). V roce 1989 podíl majetkové trestné činnosti tvořil 49 % z celkového počtu policií evidovaných trestných činů s objasněností 60 %, v roce 1993 82 % s objasněností 21 %.

Další závažnou skutečností je fakt, že mezi známými pachateli (stíhanými policií pro majetkovou trestnou činnost), kteří vzhledem k nízké objasněnosti tvoří jen malou část skutečných pachatelů majetkové kriminality, stále roste počet tzv. prvopachatelů, tj. těch, kteří jsou policií jako pachatelé evidováni poprvé. Jedná se o osoby všech věkových kategorií, i když pochopitelně převažují mladé osoby.

Rok 1991 byl charakteristický klesajícím podílem mravnostní trestné činnosti. Do ní bohužel kriminální policie do roku 1990 zahrnovala i příživnictví (obvykle tak byla u žen maskována prostituce), které od 1. 7. 1990 již není trestné, avšak v minulých letech výrazně ovlivňovalo statistiku mravnostní kriminality. Avšak od roku 1991 skutečně klesá i počet policií evidovaných znásilnění a počet vyšetřovaných pohlavních zneužití zdaleka nedosahuje hranice před rokem 1989.

Při celkovém nárůstu počtu dopravních nehod došlo současně k poklesu počtu silničních dopravních nehod, které byly evidovány jako trestný čin, což si vysvětlujeme častým nesouhlasem poškozených se zahájením trestního stíhání osoby, která nehodu zavinila (srv. ustanovení § 163a trestního řádu platné od 1. 7. 1990).

Teprve od roku 1992 dochází u některých dalších trestných činů ke stagnaci nebo zpomalení růstu jejich počtu, nikoli však k návratu k původní úrovni (týká se to především některých dalších skutků mravnostní kriminality a některých násilných trestných činů včetně loupeží, které policie řadí mezi násilné trestné činy).

V roce 1993 pokračuje další nárůst počtu policií evidovaných trestných činů, opět zapříčiněný zvýšením počtu majetkových trestných činů, především krádeží (o cca 28 000 skutků z uváděného navýšení o 53 000 trestných činů) a krádeží vloupáním (o cca 8 600 skutků). U většiny trestných činů počet pachatelů bez záznamu v trestním rejstříku převyšuje počet pachatelů již dříve stíhaných (tzv. recidivistů). Pouze u krádeží vloupáním počet pachatelů označených policií jako recidivisté významně překračuje počet pachatelů z řad dříve netrestaných osob.

Z dalších druhů kriminality mírný nárůst pokračuje u násilné trestné činnosti jako celku (o cca 1 200 trestných činů), z ostatních druhů trestných činů to jsou především zpronevěry, požáry, silniční dopravní nehody, nedovolené ozbrojování, zanedbání povinné výživy. Nejnižší nárůst mezi druhy kriminality rozlišovanými policií vykazuje mravnostní kriminalita (o 205 skutků). Počet evidovaných trestných činů tohoto druhu

v některých sledovaných územních celcích dokonce klesá. Např. v Praze došlo k mírnému poklesu trestných činů této kategorie (o 67 skutků).

Při analýze policejních údajů o majetkové trestné činnosti zjistíme, že mezi nejpočetnější trestné činy patří především krádeže věcí z aut, následují krádeže jízdních kol, krádeže aut, vloupání do chat, bytů, obchodů. Z ostatních druhů trestných činů stále přibývá počet vražd (včetně pokusů) a po období poklesu a stagnace se dostavil dlouho očekávaný a předvídaný výrazný nárůst hospodářské trestné činnosti. Skladba stíhaných trestných činů však naznačuje, že skutečný vzestup hospodářské kriminality je teprve před námi. Zatím policie eviduje v sektoru hospodářské kriminality, která činí jen 3 % z celkové kriminality, nejvíce trestných činů proti majetku (mj. podílnictví, podvody, zejména proti sociálnímu zabezpečení), trestné činy hospodářské (např. trestné činy proti hospodářské kázi, porušování předpisů o oběhu zboží ve styku s cizinou - pašování, neoprávněné podnikání, zkrácení daně, devizové delikty, poškozování spotřebitele). Z ostatních např. úplatkářství.

Dosud v policejní statistice postrádáme údaje o stíhání úvěrových podvodů, pojišťovacích podvodů, nekalé soutěže, hospodářské špionáže, podvodné inzerce, předstírání úpadku atd. Stále častěji se však setkáváme (zatím však spíše u vyšetřovatelů než v trestní statistice stíhaných známých pachatelů) s organizovaným zločinem včetně obchodu s drogami a zbraněmi, s nelegálně organizovanou prostitucí včetně obchodu se ženami, ale i mladistvými děvčaty a chlapci, a jejich vývozem do ciziny, nelegálním podnikáním v oblasti hazardních her, paděláním dokumentů, peněz, vydíráním, velkopašováním zboží, především ukradených aut atd. Značně se již rozrostlo vymáhání poplatků za „ochranu“ (tzv. racketing, „výpalné“). Rozrůstá se dětská prostituce, natáčení pornofilmů s dětmi apod.

Počty stíhaných trestných činů tohoto druhu jsou zatím nízké, odhadovaná latence je vysoká a výhled na její snížení pesimistický. Vzhledem k jejich závažnosti a očekávání jejich dalšího rozšiřování lze předpokládat, že se stanou vážným problémem zasahujícím i do ostatních oblastí společenského života.

Kriminální statistikou nezmapován zůstává většinou tranzitní zločin (který naše území využívá jen pro tranzit, příp. jako mezisklad zboží, např. kradených aut, starožitností apod., jehož cílová stanice - odbyt je v některém jiném s námi hraničícím nebo vzdálenějším státě a zločin - krádež, loupež - je páchán též mimo naše území). S tranzitním zločinem souvisí i tranzit drog, prostitutek, zbraní a výbušnin, různého strategického materiálu, utečenců atd.

Stále roste počet krádeží starožitných předmětů, znepokojuje trestná činnost policistů a především pracovníků bezpečnostních agentur, korupce, obrovské množství daňových úniků, přičemž některé jsou odhadovány na milióny korun, první příznaky prolínání kriminality a politiky.

Pachateli trestných činů jsou převážně mladší muži. Podíl žen na současné kriminalitě není významný a trestná činnost žen je většinou hodnocena jako méně společensky nebezpečná, přičemž společenská nebezpečnost se měří především výší způsobené hmotné škody a mírou uplatnění fyzické agrese. V posledních letech činí podíl žen na policií evidované kriminalitě kolem 8 %.

Zvláštní pozornost si zasluhuje trestná činnost dětí a mladistvých (jako děti jsou v policejních statistikách uváděny osoby ve věku od 6 do 15 let a jako mladiství - v souladu se zákonem - osoby od 15 do 18 let). Děti však nejsou podle našeho trestního

zákona trestně odpovědné. Z analýzy trestné činnosti v roce 1993 vyplývá, že osoby ve věku do 30 let (tj. mladí lidé) tvoří 63 % všech známých pachatelů kriminálních činů. Z toho děti představují 7 % z počtu všech policií stíhaných a vyšetřovaných pachatelů a mladiství 11 %. Největší počet dětí byl stíhán v bývalých krajích Severomoravském, Severočeském a Jihomoravském. Důvody, proč mladí lidé tvoří tak velkou část mezi delikventy, bývají uváděny různé. Mimo známé poznatky, že fyzickou způsobilost u nich obvykle doprovází psychická nezralost, zde podstatnou roli hraje i motivace podmíněná v současnosti dosti rozšířenou hodnotovou orientací na spotřební způsob života.

Známi pachatelé trestných činů jsou pro potřeby analýzy kriminality rozdělováni nejen podle pohlaví a věku, ale i podle jiných kritérií jako např. podle národnosti, státní příslušnosti, předchozí trestné činnosti atd. Je diskutováno vyčlenění Romů mezi pachatele. Např. jejich zastoupení v minulých letech mezi stíhanými a vyšetřovanými pachatele - recidivisty činilo celkem 40 %. Jejich současné zastoupení mezi známými kriminálními pachatele však nelze porovnat s jejich zastoupením v české populaci, protože jednotlivé odhady jejich počtu se navzájem významně liší. Kromě toho v posledních letech jsou policejní údaje o jejich zastoupení mezi delikventy přísně utajovány. Avšak názor veřejnosti vytváří především tisk. A ten údaje o delikventním jednání Romů zveřejňuje bez omezení, spíše naopak podporuje a živí protiromské nálady nepřiliš seriózními informacemi, takže utajování skutečných údajů se máji účinkem a má spíše negativní dopad. Pro skutečnou analýzu kriminality jsou pak přístupné údaje z prokurátorské a soudní statistiky, které údaje o zastoupení Romů mezi pachatele obsahují.

Cizinci se na trestné činnosti v ČR podle policejní statistiky podílejí relativně málo asi 2 %, ale vzhledem k problémům s migrací, poloze našeho státu a vstupu mezinárodního organizovaného zločinu do ČR lze očekávat spíše zvyšování jejich podílu. Pachatelé z řad Romů a cizinců, stejně jako pachatelé ostatní, nejčastěji páchají majetkovou trestnou činnost, a to především pouliční krádeže a krádeže vloupáním. Významně se podílejí na loupežných přepadeních našich občanů, ale i cizinců v Praze a dalších velkých městech. U ostatních druhů trestné činnosti není jejich podíl zatím nijak významný.

Statistické údaje prokuratury některé údaje policie zpřesňují. Z policií evidovaných trestných činů (cca 399 tis.) prokuratura v roce 1993 u 15 tisíc trestných činů trestní stíhání zastavila.

Důvodem zastavení trestního stíhání je, že trestní stíhání bylo vedeno pro skutky, které se nestaly nebo nebyly trestným činem nebo nebylo prokázáno, že skutek spáchal obviněný, nebo je-li trest, k němuž může stíhání vést, zcela bez významu vedle trestu, který byl obviněnému již uložen atd. (srov. § 172 TR).

U 285 tisíc trestných činů bylo trestní stíhání přerušeno z důvodu, že se nepodařilo zjistit skutečnosti opravňující konat trestní stíhání proti určité osobě (§ 173/1e tr. řádu, platného v roce 1993), což znamená, že u uvedeného počtu trestných činů nebyl zjištěn pachatel.

Celkem bylo v roce 1993 obžalováno pro trestný čin 57 917 osob starších 15 let (trestní stíhání osob, které nedosáhly věku trestní odpovědnosti je nepřipustné - § 11 tr. řádu), z toho 4 650 osob byly ženy (8 %) a 25 631 (44 %) recidivisté. Recidivisty jsou, v případě prokurátorské statistiky, osoby obžalované v roce 1993, které byly v dřívější době již nejméně jednou pravomocně odsouzeny, přičemž od jejich předchozího

nepodmíněného trestu odnětí svobody neuplynula doba delší než 5 roků, v případě trestu odnětí svobody podmíněně odloženého, nápravného opatření a jiného trestu - doba delší než 3 roky.

Věková skladba obžalovaných potvrzovala známou skutečnost, že mezi známými pachateli převažují mladí lidé (15 až 24 let), kteří tvořili 47 % obžalovaných a že osoby starší 50 let jsou nejslabší věkovou kategorií mezi pachateli trestných činů - v roce 1993 činily necelá 4 % z obžalovaných. Střední věkovou kategorií nejčastěji reprezentují osoby, které se trestného činu již někdy dopustily.

Latentní kriminalita: mezinárodní srovnání

Stav a vývoj kriminality v naší společnosti charakterizují zčásti již sama výše uvedená čísla statistik policie a prokuratury vztahující se k trestné činnosti známé, tj. ohlášené a zjištěné. Rozsah neodhalené, latentní kriminality, lze jen odhadovat na základě názorů expertů, použitím matematicko-statistických metod nebo např. prostřednictvím viktimizačních výzkumů, které na reprezentativních vzorcích obyvatel zkoumají počet obětí trestných činů za určité období.

V roce 1989 proběhl pod patronací OSN mezinárodní srovnávací viktimizační výzkum za použití standardizovaného vzorku, dotazníku a metody zpracování údajů ve 14 evropských i mimoevropských zemích. V roce 1992 byl tento výzkum opakován v celkem 20 zemích, tentokrát již za účasti tehdy ještě ČSFR (garantem za ČSFR byl Institut pro kriminologii a sociální prevenci). Rozsah vzorku činil v ČSFR 1 841 osob, vybraných metodou kvótního výběru, standardizovaný dotazník byl snímán prostřednictvím tazatelů způsobem „face-to-face“. Sledovány byly některé trestné činy proti jednotlivci (loupež, krádež osobního majetku, sexuální delikty a ublížení na zdraví, resp. vyhrožování) a trestné činy vztahující se k domácnosti (krádež aut, krádež předmětů z aut, poškození aut, krádež jízdních kol, krádež vloupáním do obydlí a další).

Zjištěné míry viktimizace jsou zajímavým ukazatelem stavu kriminality u nás i při vědomí některých vypovídacích omezení. Údaje se vztahují k roku 1991 a zahrnují také Slovensko. Uváděné míry viktimizace vyjadřují podíl osob ve věku 16 let a starších, které se jednou či vícekrát v roce 1991 staly obětí trestného činu. Nespecifikují tedy rozsah výskytu trestné činnosti (tj. celkový počet deliktů, spáchaných na osobách zahrnutých do výzkumného vzorku), a nelze z nich proto přímo usuzovat na celkový počet deliktů spáchaných v té které zemi, ale spíše ukazují, jaká část populace je postižena sledovanými formami zločinnosti, ať už individuálně nebo jako členové postižené domácnosti. I tak však mohou sloužit jako určitý indikátor stavu kriminality a její latence, zvláště v porovnání s jinými zeměmi.

Pokud jde o krádeže aut, byla míra viktimizace v ČSFR zjištěna na úrovni 0,71 % u celého vzorku a 1,19 % při omezení na vlastníky aut, přičemž průměrná míra viktimizace ve zkoumaných evropských zemích činila 1,45 %, resp. 1,80 %.¹ Vzhledem k nárůstu frekvence tohoto trestného činu v posledních dvou letech v ČR dnes již tento údaj neodpovídá, nicméně již v roce 1991 byla míra viktimizace v ČSFR u tohoto trestného činu při omezení na majitele aut na úrovni Belgie a převyšovala např. Nizozemí a Finsko.

¹) Tento i další údaje týkající se výzkumu viktimizace jsou čerpány z publikace [van Dijk, Mayhew 1993] a týkají se roku 1991.

U krádeží předmětů z aut činila míra viktimizace v ČSFR 4,56 % a při omezení na vlastníky aut 7,69 % (evropský průměr 7,19 %). U krádeží jízdních kol činila míra viktimizace 4,67 % (evropský průměr 4,87) a při omezení na vlastníky 5,83 % (průměr 6,05 %).

Zjištěnému evropskému průměru (1,10 %) v podstatě odpovídá míra viktimizace v ČSFR u trestného činu loupeže (1,09 %). U dalších sledovaných trestných činů však již míry viktimizace obyvatelstva zjištěné v ČSFR evropský průměr překračují.

Tabulka 1. Míry viktimizace v ČSFR a evropský průměr u vybraných trestných činů (v procentech)

	ČSFR	evropský průměr ²
krádež osobního majetku	6,68	4,69
kapesní krádež	3,38	2,54
krádež vloupáním	4,29	2,24
sexuální útoky	2,39	1,20
ubližení na zdraví s použitím násilí	1,44	1,32

²) Stanoven na základě údajů z Anglie a Walesu, Nizozemí, Belgie, Finska, Švédska, Itálie a Polska.

U krádeží vloupáním byla míra viktimizace zjištěná výzkumem v ČSFR nejvyšší mezi sledovanými evropskými zeměmi a spolu s Novým Zélandem (4,30 %) nejvyšší i ve srovnání s mimoevropskými zeměmi. U krádeží osobního majetku stejně jako u kapesních krádeží byla míra viktimizace vyšší pouze v Polsku (7,92 %, resp. 6,37 %). U sexuálních útoků byla míra viktimizace v ČSFR vůbec nejvyšší, i když specificky u této oblasti je třeba vzít v úvahu potenciální subjektivní hodnocení respondentů vyplývající z kulturních, sociálních a dalších odlišností.

Viktimologický aspekt kriminality - i přes uvedená vypovídací omezení - dokládá, že u řady trestných činů je u nás tato problematika přinejmenším stejně tíživá jako ve vyspělých evropských zemích a že otázka podílu populace, zasažené kriminalitou, nabývá na závažnosti. Z uvedeného výzkumu vyplynulo, že podíl respondentů ve vzorku, kteří byli zasaženi jakýmkoli ze sledovaných deliktů, činil v ČSFR 24,82 % (evropský průměr v roce 1991 byl 24,97 %, tedy zhruba shodný). To znamená, že v podstatě každý čtvrtý občan ze sledovaného reprezentativního souboru se stal v roce 1991 obětí některého z uvedených trestných činů. Je to pochopitelně zcela hrubý indikátor, který nevypovídá o tom, kolikrát byli respondenti viktimizováni, ani o jak závažné trestné činy se jednalo, ale vyplývá z něj, že dopad kriminality se stává součástí osobní zkušenosti nezanedbatelné části populace, což může vést k posunům v postojích i jednání veřejnosti, ať už ve smyslu radikalizace požadavků na postih kriminálního jednání, nebo i opačně ve směru vyšší tolerance a „adaptace“ na kriminalitu jako v podstatě na normu denního života.

Citovaný výzkum se mj. zabýval i obavami z kriminality. V ČSFR vyjádřilo např. 7,8 % respondentů obavu, že se stanou obětí krádeží vloupáním, ale již 37 % vyjádřilo obavu z pouliční kriminality (po Itálii - 39 % - nejvíce ze sledovaných zemí, např. v USA tuto obavu vyjádřilo 33 % respondentů). Pocit nebezpečí, když jdou sami potmě v místě svého bydliště, vyjádřilo dokonce 43,6 % respondentů (v USA 41 %). Přitom bylo zjištěno, že strach z vloupání do bytu koreluje s mírou viktimnosti, ale strach z pouliční kriminality nesouvisí s národní mírou rizika násilných trestných činů (ubližení na zdraví,

sexuální incidenty, loupeže). V ČSFR byla míra úzkosti z pouliční kriminality vyšší, než by odpovídalo skutečné viktimnosti v porovnání s jinými zeměmi. Je možné, že vyšší míra obav je v našich podmínkách odrazem náhlého a prudkého vzestupu kriminality, který populace dosud nedokázala reálně zhodnotit.

Z uvedených hodnot viktimnosti nelze přímo usuzovat na rozsah latence kriminality. Lze však na něj usuzovat z poznatků, které citovaný výzkum přinesl, pokud jde o oznamování trestných činů policii. Potvrdilo se, že míra oznamování souvisí s typem deliktu. Ve většině zemí byly oznámeny téměř všechny případy krádeží aut, motocyklů a krádeží vloupáním, zhruba polovina krádeží předmětů z aut, jízdních kol a loupeží, jedna třetina krádeží osobního majetku a ublížení na zdraví, resp. vyhrožování a pouze jedna desetina sexuálních incidentů. Souhrnný podíl oznámených trestných činů byl v evropském průměru 50,13 % a v podstatě se nelišil od světového (při zahrnutí USA, Kanady, Austrálie, Nového Zélandu a Japonska). Podstatně se však od něj odlišuje podíl zjištěný v ČSFR, který dosáhl pouze 36,49 % (ze zemí zahrnutých do výzkumu nejméně po Polsku, kde tento podíl činil 31,36 %). Pouze tedy o málo více než jedna třetina obětí trestného činu (u sledovaných trestných činů) v ČSFR oznamovala tuto skutečnost policii, přičemž u některých typů trestných činů je podíl neoznámených výrazně vyšší.

Důvodů neoznámení trestného činu jeho obětí může být více (hodnocení výše újmy jako nepodstatné, malá možnost získat odškodnění, obava ze stigmatizace např. u sexuálních deliktů, obava či nechuť podstoupit vyšetřovací, případně soudní procedury atd.). Výzkum sledoval pouze jeden z těchto možných faktorů, a sice důvěru k policii. Pouze 43 % respondentů v ČSFR z těch, kteří delikt oznámili, uvedlo, že bylo spokojeno s reakcí policie a pouze 12 % respondentů uvedlo, že policie odvádí dobrou práci.

Závěrečná diskuse

Statistické údaje tedy dokládají výrazný, byť již poněkud zmírněný, růst kriminality v naší společnosti. Výsledky srovnávacího viktimizačního výzkumu svědčí o tom, že v některých oblastech trestné činnosti kriminalita dokonce přesáhla evropský průměr, a také o tom, že skutečné míry kriminality převyšují údaje policejních statistik.

Vyvstává přirozeně otázka příčin tohoto vývoje. Autoři publikace k citovanému výzkumu viktimizace např. docházejí k názoru, že vysoká míra kriminality je zřejmě cenou, kterou je třeba zaplatit za život v bohaté, urbanizované a demokratické společnosti. Z tohoto hlediska by „morální panika“ v zemích východní Evropy ve vztahu ke kriminalitě byla neopodstatněná kvůli mírám kriminality, které se staly normou ve většině jiných evropských zemí [van Dijk, Mayhew 1993: 105, 106].

I za předpokladu plného akceptování tohoto vysvětlení zůstává otázka, proč v míře kriminality již dostihujeme země, jimž se v ukazatelích ekonomického a sociálního rozvoje zatím nerovnáme. Není úkolem tohoto článku postihnout různé faktory, které mohou hrát roli. Všimneme si blíže pouze možné úlohy společenského vědomí a hodnotového systému.

Transformace naší společnosti se nepochybně týká i oblasti hodnot a společenského vědomí obecně. Nejde jen o to, že každá hluboká společenská přeměna zasahuje systémy sociální regulace a kontroly, ale i o to, že kromě oficiálních ideologických dogmat a hodnot či pseudohodnot, které ostatně české veřejné mínění bralo vesměs s odstupem, přestala platit rutinní pravidla praktického jednání, postavená

na léty zažité osobní každodenní zkušenosti [Brabcová, Buriánek, Gawlik, Scheinost 1993].

Normy sociálního chování se relativizují, a to v situaci, kdy právní a morální vědomí společnosti bylo v důsledku vývoje minulých let pokřiveno. Po řadu let u nás nebyl jednotlivec chápán jako neopakovatelná individualita, ale jako podřízená součást celku a trvalý objekt manipulace ze strany moci. Meze, v nichž mu bylo dovoleno svobodně jednat, byly poměrně úzké a odpovědnost za vlastní činy relativně malá. Moc byla v zásadě nadřazena právu, což vedlo k právnímu relativismu a nihilismu. Došlo k oslabení pocitu odpovědnosti za sebe a za své činy a tím i poklesu sebeúcty, schopnosti sebereflexe a úcty k základním lidským hodnotám. V určité části společnosti vystoupily do popředí hodnoty spojené s konzumní orientací, které v podmínkách deficitní ekonomiky nabývaly až absurdních rysů a pojily se s nejrůznějšími praktikami, jak tuto konzumní orientaci naplňovat [Osmančík et al. 1992: 2-4]. Součástí probíhající zásadní změny sociálně ekonomické a politické struktury společnosti je také změna společenské distribuce majetku, prestiže a moci a změna reprodukčního a mobility mechanismu. Výsledkem je řada urychlených a někdy i protisměrných procesů směřujících k nové krystalizaci sociální struktury a k vytváření nových konzistentních sociálních statusů.

Vytvářejí se nová kritéria společenského úspěchu, založená na prosazení se na trhu, vysokém hmotném standardu, principu konkurence a schopnosti výkonu [Vláčil 1992]. Do určité míry dochází, alespoň v ideologické rovině, k absolutizaci tržních mechanismů, posiluje se představa, že volná soutěž individuálních aktivit v maximálním prostoru vede automaticky k obecnému prospěchu.

Do této situace charakterizované výraznou přeměnou sociální struktury, důrazem na individuální svobodu a aktivitu a sníženou sociální regulací vstupují s představou žádoucího modelu tržního chování a nových kritérií společenského úspěchu někteří lidé s oslabenými morálními hodnotami, v určitých skupinách s poměrně silnou konzumní orientací a vysokými aspiracemi doprovázenými netrpělivostí a snahou o rychlou mobilitu.

Neustálenost sociální struktury se odráží ve společenském vědomí. Na jedné straně se toto vědomí vyznačuje poměrně vysokým stupněm pozitivního očekávání (podle výzkumu z roku 1992 očekávalo 45,4 % obyvatel v dohledné budoucnosti postupné zlepšování situace, 1,5 % rychlé zlepšování, 39,6 % nevelké změny a pouze 12,3 % postupné a 1,3 % rychlé zhoršení situace [Svítková 1992]; výzkum STEM v únoru 1994 zjistil, že zlepšení životní úrovně do 1 roku očekává 33 % obyvatel, do pěti let 64 %²). Na druhou stranu srovnání výsledků výzkumů z let 1989 a 1992 ukázalo čtyřnásobné zvýšení počtu lidí, pociťujících strach, obavy a nejistotu [Tuček 1992]. Model žádoucího chování je podporován názorem na lepší možnosti uplatnění schopností jedince, kdy v říjnu 1992 59 % dotázaných hodnotilo tyto možnosti jako velké nebo spíše větší a 58 % jako lepší než před rokem 1989. 36 % očekávalo v příštích třech letech v tomto smyslu další zlepšení [Rezková 1992].

To znamená, že pozitivní očekávání spolu s vírou v možnost individuálního sebeuplatnění převládají, jsou však doprovázeny nezanedbatelným výskytem obav a nejistoty. Obě vyplývá z restrukturalizace společnosti a redistribuce společenského postavení. Tyto procesy na jednu stranu otevírají velké možnosti, na druhou stranu

²) MF Dnes, 23. 2. 1994.

znamenají zvýšenou zátěž na normy chování a tím na úroveň morálního a právního vědomí a internalizované hodnoty.

Narazí-li vysoká míra pozitivních očekávání na problémy při jejich rychlé realizaci, zvyšuje se riziko sociálně patologických forem řešení. Pominout nelze ani vliv marginalizace některých sociálních skupin v důsledku probíhajících společenských procesů a jejich následné frustrace plynoucí z neschopnosti žádat model společenského úspěchu naplnit. Otázka uznávaných hodnot může být z tohoto hlediska rozhodující.

Výzkum změn hodnotové orientace, provedený v odstupu tři let (květen 1989 - květen 1992) [Tuček 1993] ukázal, že v hodnotovém systému společnosti došlo v té době k posunu, nikoli však radikálnímu obratu. Při zjišťování požadovaných schopností potřebných k životnímu úspěchu, byl v roce 1989 - alespoň verbálně - většinou odmítnut askriptivní model chování, založený na vnějších znacích (politická angažovanost, vlivní známi, možnost pracovat v cizině apod.). Podpořen však nebyl ani výkonový model (schopnost tvrdě pracovat, mít znalosti). Převládá model, opírající se o morálně psychologické, nekolektivistické hodnoty (mít vlastní přesvědčení, aktivní životní postoj). Upřednostnění tohoto modelu chování bylo přirozené v rozporu s tehdejší ideologií i praxí a lze jej považovat za doklad určité, byť spíše pasivní, společenské rezistence.

Výsledky zjištěné v roce 1992 ukázaly změny v tom smyslu, že na prvním místě požadovaných vlastností zůstalo „mít vlastní přesvědčení“, ale s menším náskokem než před třemi lety. Větší váhu získaly vlastnosti potřebné pro individuální úspěch, nikoli však čistý výkonový model založený na vzdělání, ale spíše v podobě podnikatelských schopností (umět vydělat peníze, prosadit se). V postoji k těmto a dalším vlastnostem zaručujícím rychlý úspěch se projevila největší polarita co se týče jejich akceptování či odmítání. Na základě postojových orientací se potvrdila přirozenost „tržního modelu“ chování a jeho zjednodušené vyjádření po pádu ideologických a morálních zábran. Zároveň se potvrdilo, že změny ve společnosti sice hodnotové orientace modifikovaly, ale jejich zastoupení ve společnosti zatím výrazně nezměnily. Ti, co vyznávali výkonově vzdělanostní model, mu zůstali věrni, ti, co hledali jiné cesty k úspěchu, vyznávají je dál.

Z uvedených poznatků opírajících se o výzkumná zjištění lze vyvodit hypotézu, že současný stav společenského vědomí v situaci charakterizované radikální transformací společnosti obsahuje některé rizikové faktory zvyšující možnost asociálního chování. K nim lze počítat zejména vysokou míru pozitivních očekávání a žádaný model společenského úspěchu na jedné straně v kombinaci s poměrnou netrpělivostí a oslabením morálních norem jako důsledku morální devastace a nenaplněných konzumních aspirací minulého období na straně druhé. Jako určitý katalyzátor může působit rostoucí a hlavně více zviditelněná sociální diferenciaci a skutečnost, že ne všichni budou schopni naplnit své cíle, resp. společenský model úspěchu sociálně aprobovaným způsobem. Zdá se rovněž, že v hodnotovém systému společnosti dosud nedošlo k takovým změnám, aby při vytváření sociálního statusu jednotlivce v nově se formující struktuře společnosti jednoznačně převládal výkonový model založený na společensky pozitivních hodnotách.

O možném působení těchto rizikových faktorů svědčí vzestup kriminálního jednání, kterého se stále častěji dopouštějí lidé dříve bezúhonní (prvopachatelé) a to ve všech věkových kategoriích. Za hranice zákona se dostávají i lidé schopní, relativně vzdělaní, s organizačními a řídicími předpoklady, což vytváří podhoubí např. pro

potenciální nárůst závažné hospodářské a organizované kriminality. Ale i podíl na tzv. drobné kriminalitě může znamenat pro mnohé, zejména mladé lidi, start kriminální kariéry.

Strmý vzestup kriminality, o němž hovoří řeč čísel, a který nás ve velmi krátké době přivedl v mnohých druzích trestné činnosti až na „evropskou úroveň“, nelze samozřejmě přičítat pouze vlivům vyplývajícím ze stavu společenského vědomí. Tyto vlivy však můžeme považovat za jeden z možných specifických faktorů, působících na rychlost a rozsah uvedeného vzestupu.

ALENA MAREŠOVÁ je vedoucí týmu trestní politiky v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci. Kriminolog, původně psycholog, zabývá se zejména osobností pachatele, penologií a vývojem kriminality. Z posledních prací: Studie IKSP Pachatelé trestných činů (K problematice jejich osobnosti a vybraných typologií) a kapitola o osobnosti pachatelů ve skriptech Základy kriminologie, vydaných Právnickou fakultou UK.

MIROSLAV SCHEINOST je vedoucím týmu organizované kriminality v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci. Sociolog, zabývá se zejména organizovanou kriminalitou a sociální patologií. S M. Cejpm a I. Brabcovou publikoval ve Studiích IKSP práci Pravděpodobné modely organizované kriminality. Současný stav v České republice.

Literatura

Brabcová, I., J. Buriánek, L. Gawlik, M. Scheinost 1993. *Společnost v přerodu a kriminalita*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.

van Dijk, J. J. M., P. Mayhew 1993. *Kriminální viktimizace v industrializovaném světě*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.

Osmančík, O. et al. 1992. *Násilná kriminalita*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.

Rezková, M. 1992. „Možnosti uplatnění schopností před listopadem 1989, dnes a zítra.“ *Sociologické aktuality*, č. 9.

Svítková, T. 1992. „Vzpomínky na budoucnost.“ *Sociologické aktuality*, č. 5.

Tuček, M. 1992. „Vše jde tak, jak má jít?“ *Sociologické aktuality*, č. 10.

Tuček, M. 1993. „Jak dalece se za poslední tři roky převrátil náš hodnotový systém?“ *Sociologické aktuality*, č. 1.

Vláčil, J. 1992. „Paradoxy české privatizace.“ *Sociologické aktuality*, č. 8-9.

Summary

The description of the recent state of criminality is based upon both police statistics and a synthesis of analysis conducted/produced by different law enforcement authorities, namely the police, the public attorney office (prosecutions) and the Ministry of Justice for the period of 1990-1993.

In 1990, a new era in the development of delinquency, launched by the steep increase in the number of registered crimes (it tripled in 1993 in comparison with 1989) and by the changes of crime structure (the percentage of property crimes increased from approximately 50 % in 1989 to 82 % in 1993). Only during last two years has the increase in delinquency started to slacken and the rate of some crime types has shown signs of moderate decrease. The ratio of successfully investigated offences is extraordinarily low in comparison with previous years (the offender is detected in only a third of registered criminal offences). A steep increase in economic crime can be expected for the future.

By comparing data on criminal activity based upon police statistics with information from other sources, the former's applicability to the criminological analysis of criminal activity was

tested. It has been proved that such information does not provide an adequate basis for learning more about some types of economic crime and organised crime, i.e. crimes with high social peril for which a considerable latency rate and probable future increase is supposed.

Younger men prevail among offenders. Over recent years about 8 % of women have taken a share in the registered criminality. In 1993 63 % of all known offenders were young people under 30, with 7 % being children under 15 and 11 % youngsters from 15 to 18 years. The percentage of habitual offenders in the total of all known and prosecuted offenders decreased (from 41 % in 1991, to 33 % in 1993). It can be concluded that an increasing number of first-time-offenders have committed or participated in criminal activity.

The extent of latent criminality estimated by experts significantly increases the number of registered crimes, especially in certain areas of criminal activity. Estimation is also possible on the basis of victimisation surveys.

An international comparative victimisation survey was carried out in 1992 in 20 countries world-wide, including the CSFR. The findings of this survey prove that the victimisation rate (i.e. the percentage of people in the sample aged 16 and over who were victims of any investigated crime in 1991) in the CSFR in 1991 exceeded the average European victimisation rate in some areas of crime (especially burglary, theft of personal property etc.). The percentage of people surveyed who were subject once or more to any investigated crime was 24.82 % in the CSFR (the European average being 24.97 %). Hence, nearly every fourth citizen of the representative sample was victim to one or more of the crimes investigated in 1991. The percentage of crimes reported to the police, however, was only 36.49 % in the CSFR, as opposed to 50.13 % for the European average. This indicates both the high rate of personal experience of crime among the former CSFR citizens and, probably, the relatively high latency of criminality.

The steep increase in criminality after 1989 was caused by several factors. The state of both the social consciousness and the value system could be one of them. At present it includes some risk elements that enhance the possibility of incidences of anti-social behaviour. On the one hand it consists mainly of the high level of positive expectation, and, on the other, new patterns of social success combined with a relative impatience and the failure of moral standards owing to moral devastation and unrealised consumer aspirations of an earlier period. Increasing and more visible social differentiation could function as a catalyst, as could the inability of some people to fulfil the desirable pattern of success in a socially approved way.